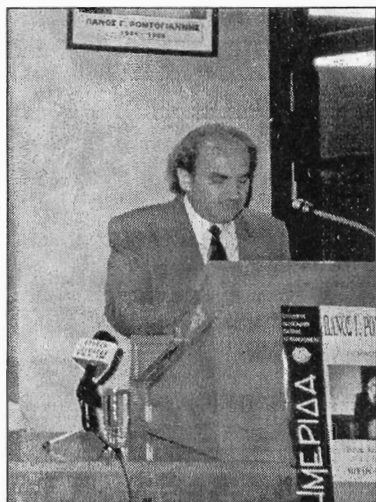

Ο ιστορικός Πάνος Γ. Ρουτογιάννης

Εισηγητής: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης,
Ιστορικός Δ/ντής ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης

Ας αρχίσουμε με μια εξήγηση για τον τίτλο της εισήγησης: την ιδιότητα του ιστορικού ο Ρουτογιάννης την κατάκτησε ανταποκρινόμενος σε όλους τους όρους του επαγγέλματος. Αν έμεινε πεισματικά μόνο ιστορικός της Λευκάδας αυτό οφείλεται στη ρωμαλέα επιλογή του, που μένει να εξηγηθεί από εμάς, αφού ο ίδιος δεν θέλησε να μιλήσει για τις νοπτικές ανάγκες που τον έστρεψαν αποκλειστικά στην ιστορία του τόπου του. Για τις ψυχολογικές ανάγκες αυτής της επιλογής υπάρχει μια εξομολογητική παράγραφος στον πρόλογο της *Ιστορίας της Λευκάδος*, που υπαινικτικά επανέρχεται και σε άλλα σημεία, για τα λαϊκά στρώματα, που τα καλύπτει η σιωπή της ιστορίας και τα αφήνει αδικαίωτα σε μια ιστορία των εξεχόντων και των διασήμεων. Σε άλλα σημεία επανέρχεται το δίπολο άρχοντας - φτωχός (ή και κατακτητής - σκλάβος) και ο ιστορικός έχει καθήκον να βρει μοίρα και για το δεύτερο πόλο: *“Εκείνο στο οποίο κυρίως απέβλεπα γράφοντας, ήταν να παρουσιάσω, όσο μου ήταν δυνατό με τα στοιχεία που διέθετα, τη ζωή των παιδε-*

μένων κατοίκων του νησιού και όχι μόνο ή τόσο να κάμω γνωστούς τους κάθε φορά κυρίους ή αφέντες ή και τυράννους του τόπου, ποιος ήρθε και ποιος έφυγε. Ήθελα να ρίξω λίγο φως από όσα έμαθα και ήξερα, στη ζωή των ανθρώπων, που η μοίρα τους έφερε να κατοικήσουν σ' αυτό το νησί, να το δουλέψουν και να μοχθήσουν για να μορφοποιήσουν την τραχειά ύλη που η φύση τους προσέφερε και, όπως είχαν χρέος, σαν ανταπόδοση να ομορφύνουν τον τόπο και σύγχρονα να τον υπερασπίσουν· κατόρθωμα τούτο και ηρωισμός. Κατόρθωμα όμως και ο πολύμοχθος αγώνας της διαμόρφωσης ενός βραχότοπου σε πράσινο περιβόλι. Για τούτο και πολλές φορές αντικείμενο σ' αυτό το βιβλίο γίνεται αυτός ο ειρηνικός, όλο ιδρώτα αγώνας και των αγωνιστών του η ζωή”.

Όσο για τη θεωρητική δικαίωση της τοπικής ιστορίας, φαίνεται ότι γρήγορα κατάκτησε ένα εξηγητικό σχήμα για τη σχέση της τοπικής ιστορίας με τη γενική καθώς *“μια μικρή τοπική ιστορία μοιάζει μ' ένα κέντημα απάνω σε καμβά που του είναι απαραίτητος για να σταθεί. Στη δική μας ιστορία, καμβάς είναι η ιστορία της Ελλάδος”*. Είναι μια ιδέα στην οποία, από άλλους δυσκολότερους δρόμους είχαν φτάσει οι Επανησίοι ιστορικοί του 18ου και του 19ου αιώνα, πολύ πριν να γραφεί η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κ. Παπαρρηγόπουλου.

Στο αυτονόητο ερώτημα τι είναι και πώς γίνεται ο ιστορικός μπορεί να δοθεί μια σχηματική, στην περίπτωση μας, εξήγηση: άτομο κοινωνικά και φιλοσοφικά προσδιορισμένο με γνώση των κάθε λογής μαρτυριών για τα περασμένα και όλων των εξηγήσεων και ερμηνειών, που τους έδωσαν οι προηγούμενοι ιστορικοί για το παρελθόν: με άλλα λόγια γνώση των πηγών της ιστορίας και της βιβλιογραφίας που αιώνες τώρα τις σχολιάζει. Από εκεί και πέρα απαιτείται η πνευματική δύναμη για ένα διαρκή διάλογο του ιστορικού με το παρελθόν, που διαμορφώνει τα ερωτήματα στις πηγές της ιστορίας και συνεχώς κατακτά και βελτιώνει τα νοπτικά εργαλεία προσέγγισης και ελέγχου των αποτελεσμάτων κατανόησης του ιστορικού παρελθόντος και των συμπερασμάτων για τα καθέκαστα των συμβάντων και την πορεία των φαινομένων. Ύστερα έρχεται η ιστορική συγγραφή και οι πολλές αναθεωρήσεις, ώσπου να δημοσιευτεί. Και ύστερα οι άλλες αναθεωρήσεις από την ασίγαστη αναζήτηση του ιστορικού, κεντρισμένου και από τις

παρατηρήσεις των μαθητών του αν είναι δάσκαλος και των αναγνώστων - μελετητών του έργου του. Στο σημείο αυτό θα μου επιτρέψετε να θυμηθώ μια φράση του Ροντογιάννη για την ανάγκη του ιστορικού να έχει διάλογο: *"Να' ρχαστε να κουβεντιάζουμε. Και το καλύτερο ξουράφι θέλει πέρασμα στο λουρί για να κόβει"*.

Μιλήσαμε για άνθρωπο κοινωνικά και φιλοσοφικά προσδιορισμένο, και γι' αυτή τη διαμόρφωση ο Ροντογιάννης εκτός από τα κληρονομικά τάλαντα σωματικά και πνευματικά του καλομοιραζόμενου ανθρώπου, ευνοήθηκε, όπως ο ίδιος το ομολογούσε, από τη στοργή του σπιτιού του και του κοινωνικού περιβάλλοντος στα χρόνια της παιδικής του ελευθερίας, της εφηβικής διαμόρφωσης και της πορείας προς την ωριμότητα: το ποίημά του για τον αδελφό του το 1940, μοιάζει να έχει και αυτοβιογραφικούς χαρακτηρισμούς:

*Πλούσια σε προίκισεν η μοίρα με τα ίδια
που δίνει μοναχά στα διαλεχτά παιδιά της
νου και ψυχής και του κορμιού ακριβά στολίδια
που τα φυλάει μες την καρδιά της.*

Οι σπουδές του και κυρίως ο αένας αυτοδιδασκασίας του με τη μελέτη, την παρατήρηση και το στοχασμό, του χάρισαν βαθιά γνώση των κλασικών κειμένων - που θα μπορούσε να τον κάνει επαγγελματία κλασικό φιλόλογο - αλλά και κειμένων φιλοσοφίας, ιστορίας, ελληνικής και ξένης λογοτεχνίας, και τον όπλισαν με γλωσσομάθεια αλλά και τα εργαλεία των φιλολογικο-ιστορικών επιστημών. Τα χρόνια του Πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης υπηρετεί καθηγητής στην Κατερίνη (1939-1945). Για την ώρα ξέρουμε λίγα για τη δράση στην ταραγμένη εποχή. Ολόκληρη σχολική χρονιά 1943-1944 ήταν καταζητούμενος των Γερμανών και δεν δίδαξε. Τον ίδιο χρόνο σκότωσαν σε εμφύλια σύρραξη τον αδελφό του Σπύρο στην Ήπειρο. Μ' αυτές τις εμπειρίες γυρίζει το 1945 στη Λευκάδα όπου θα διδάξει στο Γυμνάσιο για 10 χρόνια. Σ' αυτά τα χρόνια, από τα 34 ως τα 45 χρόνια του, θα γεννηθούν και θα μεγαλώσουν τα παιδιά του, θα κατακτήσει τον θαυμασμό των μαθητών του, την καταξίωση στην κοινωνία της γενέτειρας και θα βγάλει πέρα το μεγάλο σχέδιο έρευνας του λευκαδίτικου ιστορικού παρελθόντος καθώς πήρε τη μεγάλη απόφαση να γίνει ο ιστορικός της Λευκάδας, ανταποκρινόμενος, όπως σημείωνε αργότερα σε ένα αίτημα της λευκαδίτικης κοινωνίας: *"δισσθανόμεουν πως ο μικρός τόπος της Λευκάδος πολύ την ήθελε αυτή την ιστορία και από κάποιον την περίμενε"*.

Ας φθάσουμε όμως και από λιγότερο προσωπικούς δρόμους σ' εκείνη την εποχή που μαίνεται ο εμφύλιος και αργότερα διαμορφώνεται το σκληρό μετεμφυλιακό κράτος. Χρόνια δύσκολα για τους ανθρώπους της μικρής κοινωνίας που οι μνήμες και οι πράξεις την έφταναν ως το σπαραγμό. Τους ίδιους αυτούς χρόνους οι άνθρωποι λες κινημένοι και από αυτοσυντήρηση, προσπαθούν να σταθούν όρθιοι και να οραματιστούν μια αντίστροφη πορεία με πίστη και πείσμα στην αναζήτηση δρόμων ανασυγκρότησης και δημιουργίας της λευκαδίτικης κοινωνίας. Ειδικότερα οι εργάτες του πνεύματος με αφειρητία την καλή παράδοση του Γυμνασίου Λευκάδας, τις μνήμες των παλαιών επιδόσεων του νησιού στα γράμματα και την παρουσία σημαντικών Λευκαδίων πνευματικών ανθρώπων στην Αθήνα, αναζητούν τρόπους συλλογικής δράσης, παράλληλα με την προσωπική τους. Ο Πάνος Ροντογιάννης, καθηγητής στο Γυμνάσιο και ερευνητής στο Αρχαιοφυλακείο, σε ναούς, μονές και κάστρα, στρατεύεται στη δημιουργία Δημόσιας Βιβλιοθήκης και Συλλογής - Μουσείου Μεταβυζαντινής Τέχνης. Τις περιπέτειες αυτών των προσπαθειών και την τελική δικαίωση την περιγράφει ανάγλυφα και πειστικά σε δημοσίευμα του 1995. Στο πλαίσιο της δράσης του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου *Ορφεύς* εκδίδει συλλογικό έργο και κατόρθωμα για την εποχή του, το *Λεύκωμα* της Λευκάδας το 1954 με κατατοπιστικά κείμενα και πλούσια εικονογράφηση. Διαβάζω από τον πρόλογο τα λόγια του: *"Κι ίσως θάταν περιττή εκδήλωση ταπεινοφροσύνης αν ζητούσαμε την επιείκεια των αναγνωστών μας κι αν δεν ομολογήσουμε θαρρετά την πίστη μας ότι ανοίγουμε ένα δρόμο καινούργιο σε έδαφος σκληρό και*

απάτητο και ότι ο μόχθος που καταβλήθηκε γι' αυτήν τη δουλειά, έχει φτάσει στο ύψος του συνόλου των δυνάμεών μας κι ίσως πιο πάνω απ' αυτές”.

Η απόφαση να ιστορήσει τη Λευκάδα τον οδηγεί σε ένα σχέδιο συνολικής έρευνας του παρελθόντος από τα βάθη των αιώνων ως το σήμερα χωρίς διάκριση για κανένα τομέα του βίου, χωρίς αποκλεισμούς: πολιτική, στρατιωτική, οικονομική, κοινωνική, πνευματική ιστορία, ακόμη και ιστορική γεωγραφία και λαογραφία. Σχέδιο που δείχνει πνευματική ρώμη ασυνήθιστη, καθώς περιλαμβάνει την έρευνα, την κατανόηση, την ερμηνεία και τη σύνθεση όλων των γεγονότων και των φαινομένων συνολικά, χωρίς διακρίσεις χρόνου ή δραστηριοτήτων και αποκλεισμένη την ευκολία στην οποία καταφεύγουν οι τοπικοί ιστορικοί με τη μηχανιστική μεταφορά στοιχείων της γενικής και της περιφερειακής ιστορίας στην τοπική.

Υπάρχει ένα ζήτημα στο οποίο πρέπει να αναφερθούμε. Όταν ο Ροντογιάννης αρχίζει την προσπάθειά του ο Κωνσταντίνος Μαχαιράς, που έχει εκδόσει το 1940 την ιστορία της Αγγλοκρατίας στη Λευκάδα (1810-1864), ερευνά κι αυτός στο Αρχαιοφυλακείο Λευκάδας για να καλύψει την περίοδο από την αρχή της Βενετοκρατίας ως την Αγγλοκρατία 1784-1810 και για χάρη του ο Κ. Μέρτζιος παρακινημένος από τον Λευκαδίτη και Βενετό έμπορο Γεράσιμο Μεσσίνη ερευνά τα βενετικά αρχεία για θέματα της ιστορίας της Λευκάδας. Τα αντίστοιχα έργα του Μαχαιρά εκδόθηκαν το 1951 και το 1954 και με αυτά η Λευκάδα ετεροχρονισμένα έστω, άγγιξε τα κατορθωμένα της επανησιακής ιστοριογραφίας, που από πολλές δεκαετίες είχαν κατακτήσει τα άλλα Ιόνια νησιά.

Ο Ροντογιάννης όμως δεν φοβάται ότι άλλος θα τον προφθάσει, όχι τόσο γιατί ο Μαχαιράς είναι μια γενιά πρεσβύτερός του, αλλά γιατί η πνευματική επιταγή, με την οποία όπλισε την απόφασή του, τον οδηγούσε στην υπέρβαση όποιας αναστολής.

Στο γενικό ερευνητικό και ιστοριογραφικό έργο η χριστιανική τέχνη έχει προτεραιότητα: “Όταν το 1948 έπαιρνα την απόφαση να ασχοληθώ με τη Χριστιανική Τέχνη στη Λευκάδα ήξερα πως είχα να κάμω μια εργασία δύσκολη και για λόγους συμφυείς με το θέμα αλλά και γιατί δεν είχε προηγηθεί άλλη σχετική εργασία (...). Πύκνωσα τις επισκέψεις μου στις εκκλησίες της πόλης και των χωριών και στα μοναστήρια, επισκέφτηκα ερημοκλήσια, είδα με προσοχή τα κτήρια, σημείωσα επιγραφές, κατέγραψα εικόνες, τοιχογραφίες, ξυλόγλυπτα και φωτογράφησα με τη βοήθεια φίλων πολλά έργα (...). Ακολούθησε για αρκετά χρόνια έρευνα στο Αρχαιοφυλακείο (...). Η δουλειά στο Αρχαιοφυλακείο ήταν ανυπόφορα μίζερη και πολύ κουραστική κι από τη φύση της και εξ αιτίας του απάσιου χώρου όπου γινόταν, και γιατί ερχόταν στο τέλος της κοπιαστικής εργασίας του σχολείου, η οποία πάλι αναγκαστικά συνεχιζόταν έπειτα και στο σπίτι”.

Το βιβλίο το καθарόγραψε το 1956 και το 1959 έστειλε επιστολή στο Δήμο Λευκαδίων για να αναλάβει την έκδοση, η οποία τελικά θα πραγματοποιηθεί από την Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών το 1974 με 500 σελίδες κείμενο και 125 πίνακες με φωτογραφίες των έργων. Ιστορούνται οι παλιοί μεταβυζαντινοί ναοί οι χριστοί με τις τοιχογραφίες αλλά και οι νεότεροι που από τις αρχές του 18ου αιώνα και ακολουθώντας το κίνημα του Δοξαρά χτίζονται πελεκητοί, με εντυπωσιακά θυρώματα και ξύλινα τέμπλα και εικόνες και ουρανίες σε μουσαμά των ζωγράφων της νέας επανησιακής τέχνης.

Η *Ιστορία της Λευκάδος*, αρχίζει να γράφεται τμηματικά κατά τη διαθεσιμότητα και το βαθμό επεξεργασίας του υλικού κάθε μέρους ή κεφαλαίου, από το 1962, που ο Ροντογιάννης επιστρέφει Γυμνασιάρχης στη Λευκάδα, όπου θα μείνει ως το 1966. Το σχήμα της *Ιστορίας* το είχε υποτυπώσει, ως σύντομο ιστορικό διάγραμμα στο *Λεύκωμα του Ορφέα* το 1954 και σε άλλη μορφή το επανέλαβε στον *Τουριστικό Οδηγό* του 1966. Αυτά τα χρόνια συμπληρώνει την έρευνά του στο Αρχαιοφυλακείο Λευκάδας και δημοσιεύει στις λευκαδίτικες εφημερίδες, όπως είχε αρχίσει να κάνει από το 1951, άρθρα για τους λογίους της Λευκάδας κυρίως, αλλά και τη μοναδική του λαογραφική μελέτη για τη λευκαδίτικη φορεσιά, μια από τις καλύτερες ίσως μελέτες της λευκαδίτικης λαογραφίας.

Η *Ιστορία* για να ολοκληρωθεί θα χρειαστούν άλλα 14 χρόνια εργασίας στην Αθήνα, παράλληλα με τα σχολικά καθήκοντα ως τη συνταξιοδότηση το 1975 ή τα προβλήματα υγείας που έρχονται αιφνιδιαστικά. Το 1980 και το 1982 η Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών θα εκδόσει σε 2 τόμους και 1600 σελίδες την *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος*. Ο Α' τόμος διαρθρωμένος σε 7 μέρη θα περιλάβει τη γεωγραφία του νησιού, την ιστόρηση των προϊστορικών χρόνων ως το 625 π.Χ., την αρχαιοελληνική περίοδο, τη Ρωμαϊκρατία, τη Βυζαντινή περίοδο, τη Φραγκοκρατία (Ορσίνη, Ανδηγαυοί, Τόκοι, Τούρκοι, Βενετοί ως το 1797). Στο Β' τόμο και στα 3 μέρη του ιστορούνται η μεταβατική περίοδος 1797-1810 (Δημοκρατικοί Γάλλοι, Ρωσσοτούρκοι, Επτάνησος Πολιτεία, Αυτοκρατορικοί Γάλλοι). Ακολουθεί η περίοδος της Αγγλοκρατίας ως την Ένωση με την Ελλάδα το 1864 για να τελειώσει το έργο με τη συνοπτικότερη παρουσίαση και ομολογημένες ελλείψεις, της περιόδου από την Ένωση ως το 1981.

Η *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος* είναι ένα έργο συνθετικό αλλά συγχρόνως και αναλυτικό, αφού ο συγγραφέας του ερευνά ιστορικές περιόδους, εντοπίζει άγνωστα γεγονότα, περιγράφει και εξηγεί ιστορικά φαινόμενα, για πρώτη φορά. Για τα γεγονότα και τα φαινόμενα, που είχαν μελετηθεί από τους προηγούμενους ιστορικούς, είναι συνοπτικότερος και για να μη διογκωθεί το έργο, αλλά κυρίως γιατί η πνευματική του εντιμότητα δεν του επέτρεπε να ενσωματώσει τις εργασίες των άλλων, έστω και μαρτυρημένα. Έτσι παραπέμπει τον αναγνώστη π.χ. στα πρωτότυπα μέρη των βιβλίων του Μαχαιρά ή του Βλαντή χωρίς να τα αντιγράφει.

Στον πρόλογο απολογείται για τις ατέλειες του έργου και σημειώνει τις δυσκολίες του εγχειρήματος: *“Ας μην κριθεί αυτό το βιβλίο από ό,τι του λείπει, αλλά από αυτά που έχει και δίνει. Οι κατοπινοί καλύτεροι και μ' ένα συγκεντρωτικό βοήθημα στο χέρι και κάμποση βιβλιογραφία και έχοντας στη διάθεσή τους ένα νέο υλικό, που πιθανότατα θα τους προσφέρουν νέες εργασίες ειδικές, ας πυκνώσουν μ' ένα συλλογικό έργο τα αραιά σημεία αυτού του βιβλίου”*.

Η *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος*, παρόλο που είναι συνολική και σφαιρική ιστορία, δεν ήταν δυνατό να χωρέσει ολόκληρη την ερευνητική δουλειά του Ροντογιάννη και μάλιστα για εκείνα τα θέματα που είτε γιατί ήταν περισσότερο άγνωστα, είτε γιατί ο ίδιος αποφάσισε να εντείνει γι' αυτά την έρευνά του, είχαν σχηματίσει ξεχωριστά βιβλία. Είδαμε το καλύτερο παράδειγμα που είναι η Χριστιανική Τέχνη, που προηγήθηκε της Ιστορίας για να ακολουθήσουν οι *Πρωτεύουσες της Λευκάδος* (Η Νήρικος Λευκάς στο Καλλιγόνι, η αρχαία πρωτεύουσα με το μεσαιωνικό κάστρο στον Κούλμο. Η Αγία Μαύρα στο Κάστρο· η Αμαξική - Αγία Μαύρα - Λευκάς, η σημερινή Λευκάδα). Το έργο εκδόθηκε το 1988 σε 210 σελίδες, έργο που στηρίζεται στη γνώση των αρχαίων κειμένων και στην δική του επιφανειακή αρχαιολογία και φυσικά στην αξιοποίηση της βιβλιογραφίας.

Το 1994 κυκλοφόρησε το βιβλίο του *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα 1613-1950*. Στις 378 σελίδες του αξιοποιούνται τα λίγα στοιχεία για την εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία, ενώ για την περίοδο της Βενετοκρατίας η εξιστόρηση γίνεται συστηματική. Από το 1797 και ύστερα υπάρχουν πολλά στοιχεία για τα εκπαιδευτικά συστήματα, τα σχολεία, τους δασκάλους και τους μαθητές. Έργο πλούσιο σε στοιχεία και προβληματισμό, καρπός της ισόβιας ενασχόλησης του Ροντογιάννη με το θέμα.

Το 1995, ένα ακριβώς χρόνο πριν από το θάνατό του, δημοσιεύονται στην Επετηρίδα της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών οι δυο μικρότερες διαχρονικές ιστορικές του μελέτες: *Ο πληθυσμός της Λευκάδος από το απώτερο παρελθόν ως το 1991* και το *Σεισμολόγιο της Λευκάδος 1469-1971*.

Τέλος πρέπει να αναφερθούμε και στο βιβλίο του *Τα Ιστορικά του χωριού Τσουκαλάδες Λευκάδος*, που εκδόθηκε από τους χωριανούς του στην Αθήνα το 1988, και ιστορεί το χωριό του από το τέλος το 17ου αιώνα και τις γενεαλογίες των αρχικών τριών οικογενειών με τους επιμέρους κλάδους και τα σόγια, τη διανομή της γης και την κατανομή στον οικισμένο χώρο. Έτσι προκύπτουν στοιχεία για τους τρόπους συγκρότησης των οικογενειών και των κλάδων τους, τις γαμήλιες στρατηγικές, τις συμμαχίες και τις αλληλεγγυότητες. Όλα στοιχεία πολύτιμα

για τους ιστορικούς και τους μελετητές της κοινωνικής ανθρωπολογίας.

Αυτή η γρήγορη περιδιάβαση, σε ένα μεγάλο ιστορικό έργο, ελπίζω να ανάδειξε τις σταθερές που ακολουθεί, την αντίληψη για την ιστορία, ιστορία τοπική αλλά συνολική, ιστορία των ευρημάτων της έρευνας και αξιοποίησης των προηγούμενων αναλύσεων, προσπάθεια ισορροπημένης σύνθεσης, σε λόγο βαρύ και σημαίνοντα, κοντά στον ατόφιο λαϊκό λόγο, χωρίς τις ευκολίες του φορκλόρ ή των ρηκών σηματοδοτήσεων.

Στην *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος* οι απογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις της λευκαδίτικης διαχρονικής πορείας κωδικοποιούνται καλά. Είναι ένα έργο αφητηριακό, χάρις στο μεγάλο του πλάτος, για κάθε έρευνα και σφαιρική προσέγγιση, ενώ με τις αιχμηρές του προσεγγίσεις γίνεται φύλακας άγγελος από κάθε επίπεδη και απλουστευτική προσέγγιση.

Οι λευκαδίτικες και οι επανησιακές σπουδές ευεργετήθηκαν κιόλας από το έργο του, όπως δείχνουν οι διδακτορικές διατριβές με λευκαδίτικα και επανησιακά θέματα που εκπονήθηκαν, και οι μελέτες και οι ανακοινώσεις στα συνέδρια και στα περιοδικά, καθώς αναφέρονται και στηρίζονται στα έργα του Ροντογιάννη.

Όπως σημειώσαμε, τέτοια ήταν και του Πάνου Ροντογιάννη η ευχή, καθώς ήξερε ότι αυτό είναι η δικαίωση της ζωής κάθε σημαντικού ανθρώπου: να συντελέσει με το έργο του στη βελτίωση των συγχρόνων του και των μελλοντικών πραγμάτων.